

BARBARA BIENIAS*

Wokół życia i działalności Mikołaja Kopernika – nowe publikacje naukowe wydane w roku rocznicowym

On the life and work of Nicolaus Copernicus – new scientific literature published in the anniversary year

Streszczenie: Artykuł omawia najważniejsze założenia i tezy wybranej literatury naukowej dotyczącej postaci i działalności Mikołaja Kopernika wydanej w Polsce w 2023 r. Rok ten ogłoszono Rokiem Kopernika w związku z 550. rocznicą urodzin astronoma. Zaproponowany przegląd odnosi się tematycznie do wydarzeń naukowych odbywających się podczas zorganizowanego z tej okazji Światowego Kongresu Kopernikańskiego. W tekście zawarto refleksje odnośnie do obecnego stanu badań kopernikańskich i dalszych możliwości ich rozwoju.

Słowa kluczowe: Mikołaj Kopernik, rocznica kopernikańska, bibliografia kopernikańska, badania kopernikańskie, Światowy Kongres Kopernikański

Abstract: The article discusses the core tenets and propositions of selected scientific literature regarding the life and work of Nicolaus Copernicus published in Poland in 2023. This year was declared the Year of Copernicus in relation to the 550th anniversary of the

* Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, bbienias@ihnpn.pl, ORCID: 0000-0002-1294-7846.

astronomer's birth. The proposed review is thematically linked to the scientific events taking place during the World Copernican Congress. The text includes reflections on the current state of Copernican studies and further possibilities for their development.

Keywords: Nicolaus Copernicus, Copernican anniversary, Copernican bibliography, Copernican studies, World Copernican Congress

Rok 2023 obfitował w wiele publikacji dotyczących życia i działalności Mikołaja Kopernika, a także badań poświęconych jego spuściźnie. Pięćset pięćdziesiąta rocznica urodzin wielkiego astronoma była też okazją do obchodów Światowego Kongresu Kopernikańskiego¹, podczas którego odbyło się wiele paneli, debat, konferencji naukowych, warsztatów, a także wydarzeń kulturalnych (wystaw, konkursów, koncertów itp.). Wybrane do tego zestawienia publikacje wiążą się z tematyką paneli i konferencji zorganizowanych w 2023 r. podczas trzech głównych części ŚKK, kolejno w Krakowie, Olsztynie i Toruniu. Odśłona krakowska obejmowała problemy z zakresu filozofii i ekonomii. W Olsztynie pochyłono się nad biografią Kopernika i dziedzictwem materialnym regionu. W Toruniu dyskutowano o astronomii (zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym), natomiast część kulturowo-antropologiczna była poświęcona artystycznym i literackim przedstawieniom Kopernika, a także jego miejscu w europejskiej kulturze pamięci. Omawiane tu w zarysie prace naukowe są efektem wieloletniej pracy nad materiałem źródłowym:

M. Heller, *Teoria względności Mikołaja Kopernika*, Kraków 2023.

M. Bochenek, *Mikołaj Kopernik czy Thomas Gresham? O historii i dysputie wokół prawa gorszego pieniądza*, Toruń 2023.

¹ Kongres został zorganizowany z inicjatywy czterech instytucji naukowych: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz Instytutu Historii Nauki PAN w Warszawie. W dalszej części artykułu dla nazwy Kongresu będę posługiwać się skrótem „ŚKK”. Więcej o Kongresie: *Światowy Kongres Kopernikański*, <https://www.copernicus2023.com> (dostęp: 12.12.2023).

- M. Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*, Toruń 2023.
- A. Goddu, *Nicolaus Copernicus. Part one: Studies on Copernicus's works and biographical materials by Ludwik Antoni Birkenmajer*, Toruń 2023.
- Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki. Portraits and other images*, red. K. Nierzwicki, L. Lewandowska, wstęp M. Kłosiński, Toruń 2023.
- S. Roszak, A. Wiczorek, *Mikołaj Kopernik. Życie po życiu. Osiemnastowieczne kręgi pamięci*, Toruń 2023².

W związku z ograniczeniami narzuconymi formą wypowiedzi wyłączyłam z opracowania publikacje popularyzujące (w tym nowe biografie Kopernika)³.

Michał Heller, *Teoria względności Mikołaja Kopernika*

Książka Michała Hellera jest zbudowana z rozwiniętych i poprawionych artykułów lub rozdziałów opublikowanych przez autora w ciągu ostatniego 50-lecia. Tym samym historiograficznie publikacja obejmuje klamrą dwa wydarzenia kopernikowskie – upamiętnienie 500. i 550. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika⁴. Książd Heller omówił tezy zawarte w tej pracy podczas dwóch wykładów – również klamrowo spinających Światowy Kongres

² Układ tytułów odpowiada (mniej więcej) układowi tematycznemu paneli ŚKK, omówionemu we wstępie.

³ Należy odnotować tłumaczenie (niestety niewolne od różnych uchybień) na język polski jednej z najlepszych współczesnych biografii Kopernika autorstwa Davy Sobel, *A more perfect heaven* (London 2011) (tytuł polski: *Doskonalsze niebo*, tłum. A. Mądry, Toruń 2023), będącej przystępnym, a jednocześnie ugruntowanym w materiale naukowym opisem życia toruńskiego astronoma. O nowych popularnych historiografiach Mikołaja Kopernika autorstwa Wojciecha Orlińskiego i Piotra Łopuszańskiego pisałam w: B. Bienias, *Jak (nie) pisać o Mikołaju Koperniku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 2, s. 187–212.

⁴ Książd prof. Heller był uczestnikiem wydarzeń kongresowych w 1973 r. Wówczas ukazał się jego artykuł *Kopernikowskie układy odniesienia w ogólnej teorii względności*, „Roczniki Filozoficzne” 1973, t. 21, z. 3, s. 43–52.

Kopernikański – na inauguracji ŚKK w Krakowie (maj 2023) oraz na inauguracji toruńskiej części Kongresu we wrześniu 2023 r.⁵

Choć początkowo teza o Koperniku relatywiście może dziwić, szukanie związków między Kopernikiem a Albertem Einsteinem jest dla Hellera czymś więcej niż pokazaniem (chrono)logicznego ciągu wydarzeń w rozwoju myśli naukowej. Autor snuje opowieść, w której porównania te są uprawnione, unikając przy tym prezentyzmu. Heller zauważa, że: „[r]ewolucja kopernikańska polega na przeniesieniu układu odniesienia związanego z Ziemią do układu odniesienia związanego ze Słońcem”⁶. Następnie w bardzo przystępny i precyzyjny sposób opisuje model wszechświata według Kopernika i jego „ideologiczną rewolucję”⁷. Konstatuje, że rewolucje nie biorą się znikąd, i wyraża przekonanie, że każda z nich jest procesem.

Rozdział 7 omawia zasadę antropiczną w kosmologii, polegającą na „subtelności wkomponowania istnienia człowieka w prawa fizyki”⁸. Heller przytacza przebieg sympozjum Międzynarodowej Unii Astronomicznej w Krakowie w 1973 r. i wygłoszony wówczas referat Brandona Cartera⁹. Omawia też założenia współczesnej zasady kosmologicznej¹⁰ (wywiedzionej z założeń przedstawionych w teorii Kopernika), która mówi m.in., że „[d]owolnie umieszczony obserwator widzi średnio taki sam obraz świa-

⁵ Wykład w Krakowie (wygłoszony w języku angielskim) nosił tytuł: „Nicolaus Copernicus’ theory of relativity”. Zapis wystąpienia jest dostępny na kanale YouTube Uniwersytetu Jagiellońskiego: <https://www.youtube.com/watch?v=rdwTcaJ6aJw> (dostęp: 12.12.2023). Wykład w Toruniu był zatytułowany: „Kopernik jako relatywista”. Zapis transmisji można obejrzeć na kanale YouTube Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: <https://www.youtube.com/watch?v=BBIpFUPHcJ4> (dostęp: 13.12.2023).

⁶ M. Heller, *Teoria względności Mikołaja Kopernika*, Kraków 2023, s. 36.

⁷ Ibidem, s. 138.

⁸ Ibidem, s. 121.

⁹ Poglądy dotyczące słabej (WAP) i silnej (SAP) zasady antropicznej zostały zaprezentowane przez Brandona Cartera w Krakowie w 1973 r. podczas Sympozjum Międzynarodowej Unii Astronomicznej w ramach światowych obchodów 500. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika. Swoje przemyślenia opublikował w artykule: *Large number coincidences and the anthropic principle in cosmology*, w: *Confrontation of cosmological theories with observational data*; Proceedings of the IAU Symposium, ed. M. Longair, Dordrecht 1974, s. 291–298.

¹⁰ Zasada ta funkcjonuje też pod nazwą „zasada Kopernika” lub „zasada kopernikańska”. Por. M. Heller, T. Pabjan, *Elementy filozofii przyrody*, Kraków 2014, s. 161–162.

ta jak inni obserwatorzy”¹¹. Elementem tej zasady jest także przekonanie, że ani człowiek, ani Ziemia nie są we wszechświecie wyjątkowi. Referencyjność jest też istotna z punktu widzenia filozoficznych rozważań nad miejscem człowieka we wszechświecie. Heller zauważa, że o ile „[ś]rednio-wieczny świat był antropoperyferyjny”¹² (warto tu zaznaczyć, że nie używa terminu „teocentryczny”), o tyle w ciągu kolejnych stuleci (w sensie filozoficznym) człowiek stał się w tym obrazie centralnym punktem odniesienia.

Książka zawiera też rozważania nad charakterem metody naukowej. Heller pisze:

musimy zgodzić się z tym, że w metodzie naukowej nie liczą się ani zmysłowe percepcje, ani osobiste przekonania, lecz tylko interpersonalna lub intersubiektywna wymiana informacji. Uprawianie nauki jest zapewne jedynym rodzajem ludzkiej aktywności, który osiągnął niebywały sukces – naukowe teorie i metody są praktycznie jednakowo rozumiane przez ludzi bardzo różnych kultur¹³.

Jest to stwierdzenie prawdziwe, o ile doprecyzujemy, że to język nauki (np. opis praw fizyki poprzez jednakowe symbole, wzory, równania itd.) musi być na tyle uniwersalny, by pokonywał bariery kulturowe i językowe. Jednak tak już nie jest, jeżeli spojrzymy na sam dyskurs naukowy, czyli tłumaczenie, dlaczego dany proces zachodzi lub dlaczego daną innowację należy wprowadzić.

Dalej Heller stwierdza, że „[p]ostęp nauk nowożytnych stał się możliwy dzięki usunięciu poznającego podmiotu z naukowej metody”, choć zauważa, że „bardziej humanistycznie zorientowane kierunki współczesnej filozofii nauki zwracają uwagę na to, że – mimo wszystko – nie da się badać wszechświata bez brania pod uwagę faktu, że się go bada”¹⁴. Podobne obserwacje pojawiają się w rozważaniach Lorraine Daston i Petera Galisona na temat obiektywności w nauce w okresie nowożytnym. Tak zwana mechaniczna (ang. *mechanical*) czy bezingerencyjna (ang. *noninterventionist*)

¹¹ M. Heller, *Teoria względności Mikołaja Kopernika*, s. 102.

¹² Ibidem, s. 109.

¹³ Ibidem, s. 116.

¹⁴ Ibidem, s. 122.

obiektywność naukowych przedstawień nie jest czymś, co gwarantuje ich prawdziwość¹⁵. Ponadto nawet najbardziej „obiektywnie” pobrany materiał badawczy wymaga potem interpretacji, która zawsze podlega jakimś subiektywnym kryteriom.

Jak zawsze w przypadku tego autora, cały tekst jest głęboko humanistyczny. Dyskusje wokół rewolucji naukowych i zasady antropicznej, które odbyły się podczas paneli ŚKK w Krakowie, pokazały, że ta tematyka, zwłaszcza w dobie współczesnych wyzwań i rozwoju technologicznego, jest nadal bardzo aktualna.

Mirosław Bochenek, *Mikołaj Kopernik czy Thomas Gresham?* *O historii i dyspucie wokół prawa gorszego pieniądza*

Mirosław Bochenek dokonał imponującego przeglądu historiografii dotyczącej zjawiska psucia pieniądza, od starożytności niemal po współczesność. Dzięki temu uzupełnił braki źródłowe, rozjaśnił istotę nieporozumień wynikłych z powtarzania utartych stwierdzeń, a jednocześnie przywołał z literatury wykładnie, które być może pozwolą lepiej zrozumieć współczesne procesy ekonomiczne.

Rozdział 1 dotyczy narodzin monety obiegowej w starożytnej Grecji, psucia pieniądza oraz odnosi się do fragmentu z *Żab* Arystofanesa opisującego ten mechanizm. Co godne pochwały, poza realiami epok i terminami ekonomicznymi Bochenek opisuje także procesy; interesuje go ciąg przyczynowo-skutkowy i szukanie pewnych uniwersaliów. Zauważa procesy społeczne („Zły stan monety negatywnie wpływał na stosunki międzyludzkie, pojawił się zamęt w prowadzeniu interesów, renegocjowano umowy między kontrahentami, nastąpił paraliż handlu i przemysłu, w efekcie czego destrukcja całego życia gospodarczego następowała szybciej, niż spadała wartość pieniądza”)¹⁶. Dzięki temu czytelnikowi, który nie jest specjalistą z dziedziny ekonomii, łatwiej zrozumieć mechanizmy, które z troską

¹⁵ Por. L. Daston, P. Galison, *The image of objectivity*, „Representations” 1992, no. 40, Special Issue: *Seeing Science*, s. 82–83.

¹⁶ M. Bochenek, *Mikołaj Kopernik czy Thomas Gresham? O historii i dyspucie wokół prawa gorszego pieniądza*, Toruń 2023, s. 45.

opisywali bohaterowie kolejnych rozdziałów – Nicole Oresme, Mikołaj Kopernik czy Thomas Gresham¹⁷.

Rozprawa ma układ chronologiczny. Rozdział 2 traktuje o problemie psucia pieniądza w średniowieczu. Bochenek omawia traktat Nicole’a Oresme i jego edycje w XIX w., a także wskazuje na rolę, jaką w zakresie popularyzacji teorii monetarnej biskupa z Lisieux odegrały prace Ludwika Wołowskiego (1810–1876)¹⁸.

Rozdział 3 przybliży dzieła ekonomiczne Kopernika, historię badań archiwalnych wokół tych tekstów i późniejsze ich wydania. Bochenek konstatuje, że „Kopernik wyjaśnił znaczenie pieniądza w życiu gospodarczym”¹⁹. Autor przywołuje też tezę Aleksandra Władysława Zawadzkiego, że Kopernik nie odkrył nowych prawd, ale te „powszechnie znane wykorzystał do wypracowania wskazówek dla skutecznej polityki pieniężnej”²⁰. W tej części historycznej nieco brakuje odautorskiego komentarza krytycznego.

W rozdziale 4 Bochenek przytacza twierdzenia z zakresu teorii pieniądza autorstwa Thomasa Greshama (około 1518–1579)²¹, angielskiego kupca, doradcy królowej Elżbiety I, twórcy londyńskiej giełdy (Royal Exchange) oraz fundatora „trzeciego uniwersytetu w Anglii”, tj. Gresham College w Londynie, utworzonego w 1597 r. Autor zwraca uwagę, że termin „prawo Greshama”, opisujący zjawisko wypierania lepszego pieniądza przez gorszy, został utrwalony w historiografii przez Henry’ego Dunninga MacLeoda (1821–1902), szkockiego ekonomistę i prawnika. Główną tezą tego rozdziału jest stwierdzenie, że „[Thomas] Gresham nie sformułował prawa o wypieraniu dobrego pieniądza”²².

¹⁷ Główne tezy tej książki Mirosław Bochenek omawiał w wykładzie zatytułowanym „T. Gresham, M. Kopernik czy N. Oresme? Z historii prawa gorszego pieniądza” podczas sekcji ekonomicznej ŚKK w maju w Krakowie. Link do nagrania: <https://www.youtube.com/watch?v=6d0xhEFbmQ0> (dostęp: 12.12.2023).

¹⁸ M. Bochenek, op. cit., s. 71–72.

¹⁹ Ibidem, s. 85.

²⁰ Ibidem, s. 87.

²¹ Zob. I. Blanchard, *Gresham, Sir Thomas (c. 1518–1579), mercer, merchant adventurer, and founder of the Royal Exchange and Gresham College*, Oxford Dictionary of National Biography, 23 Sep. 2004, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/11505> (dostęp: 12.12.2023).

²² M. Bochenek, op. cit., s. 146–147.

Dalej Bochenek przywołuje ustalenia Zawadzkiego dotyczące błędnej interpretacji listu Greshama do królowej przez MacLeoda²³. Choć na skutek publikacji Wołowskiego MacLeoda złągodził swoje stanowisko odnośnie do pierwszeństwa Greshama w sformułowaniu prawa gorszego pieniądza, Bochenek stwierdza, że szkocki ekonomista nadal najczęściej posługiwał się terminem „prawo Greshama”. Być może autor sam sobie odpowiada na pytanie, dlaczego tak długo pokutował w historiografii pogląd, że mamy do czynienia z „prawem Greshama”, gdy pisze o „uprzywilejowanej [wówczas] pozycji ekonomii angielskiej”²⁴.

Powtórzenia w poszczególnych rozdziałach mogą drażnić, ale jednocześnie powodują, że książkę da się czytać partiami, w zależności od potrzeb i zagadnień, które interesują czytelnika. Jedynym wyjątkiem od tej zasady jest niemalże obsesyjne mówienie o „herezji” (pojawiającej się w tytule rozdziału 5) MacLeoda dotyczącej „prawa Greshama”²⁵. Poglądy Bochenka są w tej kwestii radykalne. Autor twierdzi, że takie nazewnictwo jest „niedopuszczalne”²⁶. Natomiast powtórzenie tego leitmotywu dwukrotnie na jednej stronie wygląda już niepokojąco²⁷. Taka zasadniczość dziwi w sytuacji, gdy, jak pisze sam autor, nazewnictwo zmieniło się (zwłaszcza w piśmiennictwie polskim) w ostatnim stuleciu²⁸. Postulatem Bochenka jest także to, by prawo, o którym mowa, nazywać „prawem gorszego pieniądza”²⁹.

W kolejnych częściach dogłębnie omówione są reedycje i opracowania pism ekonomicznych Kopernika przez polskich ekonomistów. W rozdziałach 6–10, co stanowi około dwie trzecie książki, Bochenek przedstawia historię historiografii dotyczącej prawa gorszego pieniądza. Ma to na pewno wartość dla ekonomistów badających historię swojej dziedziny; może to być także ciekawy materiał dla historyków idei. Bochenek chce być bardzo precyzyjny; przedstawia zawartość każdej lektury. Na poziomie faktograficznym taki przegląd jest cenny – jednak na pewno zawartość rozdzia-

²³ Ibidem, s. 148–149.

²⁴ Ibidem, s. 170.

²⁵ Por. ibidem, s. 74–75, 163.

²⁶ Ibidem, s. 626.

²⁷ Por. ibidem, s. 598.

²⁸ Ibidem, s. 626.

²⁹ Ibidem.

łów 6–10 mogłaby być przedstawiona w sposób bardziej syntetyczny. Styl rozdziału 5 psuje dobre wrażenie z odbioru całej książki. Jest to jednak *en bloc* próba udana, poparta rozległą kwerendą, bogatą literaturą przedmiotu i porządkująca niespójności terminologiczne.

Marian Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*

Jaką drogą podążał Kopernik – nie tylko geograficznie, lecz przede wszystkim intelektualnie? Marian Chachaj, korzystając z aparatu historyka kultury, opowiada o latach studenckich (1491–1503) Mikołaja Kopernika – w Krakowie i we Włoszech – przez pryzmat miejsc, w których przebywał, ludzi, z którymi miał kontakt, oraz jego lektur. Autor, który jest wybitnym znawcą kultury renesansu i kontaktów polsko-włoskich tego okresu, wypełnia tą publikacją istotną lukę w historiografii, a także koryguje nieścisłości lub błędy w dotychczasowej literaturze przedmiotu.

Chachaj analizuje rejestry studentów, curricula, lektury uniwersyteckie, listy, biogramy wykładowców i studentów i na tej podstawie wnioskuje możliwe postępy naukowe i kontakty prywatne Kopernika. Doskonałe przygotowanie filologiczne autora pozwoliło wyjaśnić kilka krążących w literaturze nieścisłości dotyczących życia Kopernika, które zazwyczaj wynikały ze złych przekładów materiałów źródłowych. Jednym z takich przypadków jest problematyczne wyrażenie z *Ephemerides novae* (1550) autorstwa Jerzego Joachima Retyka (1514–1574), ucznia Kopernika, tj. *vixerat cum*, z którego niektórzy badacze wysnuli wniosek, jakoby w Bolonii Kopernik mieszkał u astronoma Dominika Marii Novary (1454–1504), z którym prowadził obserwacje nieba³⁰. Chachaj twierdzi, że zdanie należy interpretować jako „blisko współpracował”³¹. Podobnie, w odniesieniu do

³⁰ Zdanie to tak interpretuje jeden z największych współczesnych kopernikologów Robert S. Westman w: *How did Copernicus become a Copernican?*, „Isis” 2019, vol. 110, no. 2, s. 297–298.

³¹ M. Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*, Toruń 2023, s. 146.

jednej z hipotez Jeremiego Wasiutyńskiego, sugeruje tłumaczenie *puer Nicolò* jako „sługa Mikołaj”, a nie „chłopiec Mikołaj” (tj. młody Kopernik), który miał służyć u Filipa Kallimacha (właśc. Buonaccorsi, 1437–1496)³². Chachaj prezentuje też bardziej wyważone podejście do znajomości Kopernika z innymi studentami, prostując np. wcześniejsze ustalenia dotyczące jego kontaktów w Padwie z braćmi Gaurico, Łukaszem i Pomponiuszem³³.

Jeden z paneli podczas olsztyńskiej odsłony Światowego Kongresu Kopernikańskiego (czerwiec 2023) był poświęcony wczesnemu okresowi życia warmińskiego kanonika. W historiografii nadal otwarte pozostaje pytanie, jak ten formatywny okres studiów wpłynął na ukształtowanie się poglądów astronomicznych torunianina. W podsumowaniu swoich rozważań Chachaj stwierdza, że choć wątpliwości co do słuszności systemu ptolemejskiego mogły pojawić się u Kopernika już podczas studiów w Krakowie, to teoria heliocentryczna „została opracowana [...] dopiero po powrocie z zagranicy”³⁴. Za Juliuszem Domańskim i Antonino Poppim autor powtarza, że korzenie teorii heliocentrycznej Kopernika leżały w astronomii i matematyce, a nie w filozofii³⁵.

**André Goddu, *Nicolaus Copernicus. Part one:*
Studies on Copernicus's works and biographical materials
by Ludwik Antoni Birkenmajer**

Monumentalne przedsięwzięcie tłumaczeniowe André Goddu jest efektem jego wieloletniej pracy nad klasycznym już tekstem Ludwika Antoniego Birkenmajera *Mikołaj Kopernik, cz. 1: Studya nad pracami Kopernika oraz materyały biograficzne* (Kraków 1900), dzieła pionierskiego, które rzutowało na badania kopernikańskie w kolejnych dekadach. Obszerne fragmenty z tego blisko 700-stronicowego opracowania zostały przetłumaczone w la-

³² Por. ibidem, s. 24–26.

³³ Por. ibidem, s. 198–199. Luca Gaurico (1475–1558) był włoskim astronomem, astrologiem i matematykiem; Pomponio Gaurico (ok. 1482–ok. 1530) był włoskim humanistą, autorem traktatów o retoryce i poezji.

³⁴ M. Chachaj, op. cit., s. 227.

³⁵ Por. ibidem, s. 228.

tach 70. XX w. przez Jerzego Dobrzyckiego i Owena Gingericha³⁶. Goddu, który badaniom nad Kopernikiem poświęcił znaczną część swojej pracy naukowej³⁷, początkowo zamierzał opierać się na tłumaczeniu z 1976 r. Jak sam stwierdza we wstępie, napotkał u Birkenmajera wiele miejsc, które wymagały objaśnienia, korekty czy uzupełnienia (m.in. tablice astronomiczne, zapisy matematyczne czy łacina i greka)³⁸, zdecydował się więc rozpocząć całe przedsięwzięcie od nowa³⁹.

Należy wyróżnić przejrzystość tekstu, czytelny układ tabel (zarówno łacińskich, jak i greckich)⁴⁰, a przede wszystkim cały komentarz Goddu, „nadpisujący” i uaktualniający ustalenia Birkenmajera⁴¹. Jest to praca co najmniej dwutorowa: z jednej strony biorąca osiągnięcie Birkenmajera pod lupę historiografa, a z drugiej odkrywająca nowe warstwy życia i działalności Kopernika z perspektywy historyka nauki. W tej formie tekst Goddu stał się swoistym kompendium – nie tylko punktem odniesienia do materiałów źródłowych czy tabel astronomiczno-matematycznych, lecz także skarbnicą wiedzy filologicznej. Może być przykładem dla innych badaczy w zakresie tworzenia aparatu naukowego i krytycznego. Jedyna moja uwaga dotyczy braku przekładów na język angielski (lub odniesienia do tych

³⁶ Tekst tłumaczenia powstał w ramach grantu przyznanego przez Smithsonian Institution. Tekst znajduje się w mikrofilmie: L. A. Birkenmajer, *Nicolaus Copernicus: Studies on the works of Copernicus and biographical materials, part 1*, trans. J. Dobrzycki, O. Gingerich, University Microfilms 1976.

³⁷ Istotniejsze publikacje A. Goddu w tej tematyce: A. Goddu, *Copernicus and the Aristotelian tradition*, Leiden 2010; idem, *Reflections on the origin of Copernicus's cosmology*, „Journal for the History of Astronomy” 2006, vol. 37, no. 1, s. 37–53; idem, *Birkenmajer's Copernicus: Historical context, original insights, and contributions to current debates*, „Science in Context” 2018, vol. 31, no. 2, s. 189–222; idem, *The origin of Copernicus's heliocentrism reconsidered*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2019, t. 63, nr 4, s. 1–19.

³⁸ Transkrypcje oraz korektę łaciny i greki w całym tomie wykonał dr Maciej Jasiński (IHŃ PAN).

³⁹ A. Goddu, *Nicolaus Copernicus. Part one: Studies on Copernicus's works and biographical materials by Ludwik Antoni Birkenmajer*, Toruń 2023, s. 17.

⁴⁰ Por. ibidem, s. 7–10, 128–134.

⁴¹ Goddu zapowiedział, że planuje rozwijać rozważania Birkenmajera w nowej publikacji pt. *The solitary networker – the circles around Copernicus* (por. ibidem, s. XXXIX).

już istniejących) niektórych łacińskich materiałów, np. dotyczących Retyka w rozdziale 29.

Goddu jest zainteresowany motywacjami Birkenmajera, które skłoniły go do pochylenia się nad pytaniem: Jak Kopernik dokonał swojego odkrycia? Ten temat jest ciągle aktualny i przebiegał się także w rozważaniach Mariana Chachaja oraz uczestników konferencji z historii astronomii podczas toruńskiej odsłony ŚKK⁴².

Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki.
***Portraits and other images*, red. Krzysztof Nierzwicki,**
Liliana Lewandowska, wstęp Michał Kłosiński

W dwujęzycznym wydawnictwie *Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki*, pod redakcją Krzysztofa Nierzwickiego i Liliany Lewandowskiej, ze wstępem Michała Kłosińskiego, widać wysiłek mający na celu prześledzenie graficznych przedstawień wielkiego astronoma od XVI do XX w. Opracowanie skupia się na wizerunkach Kopernika (rycinach) będących częścią zbiorów Biblioteki UMK oraz Muzeum Okręgowego w Toruniu. Publikacja na pewno zyskałaby, gdyby – uwzględniając kontekst lokalny – włączyć do niej także wizerunki pozarytownicze, np. obrazy lub rzeźby znajdujące się w Toruniu.

Na sąsiadujących stronach katalogu umieszczono reprodukcje oraz opisy bibliograficzne wizerunków. Mimo obserwowalnej ewolucji sposobów przedstawiania Kopernika, odzwierciedlającej zmieniające się trendy kulturowe kolejnych epok, w pracy nie dostrzega się wzajemnych nawiązań, które wprowadzałyby stosowną narrację – element kluczowy dla pełnego zrozumienia kontekstu historycznego i artystycznego tych przedstawień. Jest jednocześnie oczywiste, że tak przyjęty format publikacji nie pozostawia miejsca na pogłębione analizy. Jako życzliwą uwagę należy więc przyjąć, że w rozszerzonej wersji tego opracowania można by pokusić się o interpreta-

⁴² Program międzynarodowej konferencji naukowej „Copernicus and Astronomy: Continuity, Reform, and Dissemination” (Toruń, 11–15 września 2023) jest dostępny na stronie IHN PAN: https://www.ihnpn.pl/wp-content/uploads/2023/09/Copernicus-and-Astronomy_full_program_EN_fin.pdf (dostęp: 12.12.2023).

cje zmian w przedstawieniach Kopernika oraz znalezienie korespondencji z innymi wersjami (lub pierwowzorami) wykorzystanych rycin znajdujących się w innych kolekcjach.

Brak transkrypcji wszystkich opisów i podpisów znajdujących się na rycinach utrudnia czytelnikowi płynne śledzenie narracji. Dzięki nim można by lepiej zgłębić genezę powstania pewnych nieścisłości biograficznych – jak np. błędnie podaną datę urodzenia Kopernika na rycinie Nicolasa Dandelau (około 1749–1820)⁴³. Dane te mogłyby okazać się istotne dla ukazania szerszego kontekstu reprezentacji Kopernika w europejskiej kulturze artystycznej i pomóc w znalezieniu współzależności między reprezentacjami graficznymi a konkretnymi opracowaniami biograficznymi z danej epoki.

Jako przykład takich korespondencji wewnątrz zaprezentowanych zbiorów należy podać portrety ze s. 64 i 88, będące swoistymi iteracjami portretu Kopernika z modelem układu heliocentrycznego autorstwa Jacoba van Meursa (1619–1680), pochodzącym z biografii Kopernika pióra Pierre’a Gassendiego⁴⁴. Ponumerowanie portretów mogłoby pomóc we wzajemnych referencjach. Natomiast podobieństwo między wyżej wspomnianą ryciną autorstwa Dandelau a tą wykonaną przez Carla Bartha (1787–1853)⁴⁵ można by odnieść do egzemplarzy znajdujących się w innych zbiorach, np. archiwach The Royal Society⁴⁶, czy „czystej” (tj. bez inskrypcji) ryciny ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie⁴⁷. Analogicznie można by porównywać rycinę na podstawie portretu Kopernika z Obserwatorium Astronomicznego UW (sygn. G. 29349; s. 168–169) z przedstawieniem ze zbiorów krakowskich (MNK III-ryc.-54732).

Na s. 68–69 widnieje portret Mikołaja Kopernika autorstwa Johanna Ferdinanda Krethlowa (1767–1842) z 1796 r. Praca jest opisana jako pochodząca z francuskiego wydania almanachu z ilustracjami Daniela Chodo-

⁴³ *Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki. Portraits and other images*, red. K. Nierzwicki, L. Lewandowska, wstęp M. Kłosiński, Toruń 2023, s. 76; por. też s. 168–169.

⁴⁴ P. Gassendi, *Tychonis Brahei, equitis Dani, astronomorum coryphaei, Nicolai Copernici, Georgii Peurbachii et Joannis Regiomontani, astronomorum celeberrimi vita*, Haga 1655.

⁴⁵ Por. *Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki...*, s. 124.

⁴⁶ Royal Society, MS/648, RS 19581.

⁴⁷ MNK III-ryc.-54691.

wieckiego (*Almanach historique et généalogique pour l'année bissextile 1796; Histoire de Pologne avec 2 cartes, 7 portraits et 6 estampes historiques*, Berlin, Johann Friedrich Unger, 1796). Być może warto tu wspomnieć, że w tym samym roku ukazała się niemiecka wersja tego kalendarza (która różni się od francuskiej, ale zawiera te same ryciny sławnych Polaków)⁴⁸. Umieszczona w nim grafika sławnego torunianina nie ma sygnowania „Krethlow” pod medalionem. Tego typu przykładów jest znacznie więcej, co pokazuje, że zagadnienie to z pewnością ma dalszy potencjał badawczy.

Warto też uzupełnić jeden z opisów na s. 91. Jak informuje katalog, portret Kopernika autorstwa Edwarda Scrivena (1775–1851) jest oparty na „anonimowym portrecie” podarowanym The Royal Society w Londynie przez „gdańskiego astronoma, Nathanaela Matthäusa von Wolfa [1724–1784]”. Podarowany portret, do dziś znajdujący się w zbiorach Londyńskiego Towarzystwa Królewskiego (sygn. P/0027), został namalowany przez Friedericha Antona Augusta Lohrmanna (około 1735–1800) i jest kopią obrazu (nieznanego autorstwa), który należał wówczas do Aleksego Onufrego Hussarzewskiego (1714–1782). Dokładny opis okoliczności przekazania tego obrazu w lipcu 1776 r. pojawił się w wydaniu „Philosophical Transactions” w roku następnym⁴⁹. Oryginał trafił potem do kolekcji książąt Czartoryskich w Gołuchowie, skąd w 1944 r. został wywieziony do Pniew k. Poznania i zapewne dalej do Niemiec⁵⁰.

Pozwolę sobie na jeszcze jeden komentarz, tym razem dotyczący stwierdzenia ze wstępu. Kłosiński pisze w nim, że „jeszcze jednym zabiegiem [...] było portretowanie Kopernika z charakterystycznym atrybutem w formie modelu Ziemi jako ciała niebieskiego orbitującego wokół Słońca. Ten sposób ukazywania astronoma wpisywał się w propagowanie wizerunku jako

⁴⁸ *Historisch-genealogischer Kalender: auf das Schalt-Jahr 1796. Enthält: Die Geschichte von Polen*, Berlin 1796. Egzemplarz znajduje się w Gabinetie Starych Druków Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 13.18.14.15.

⁴⁹ Dr. Wolf, *An account of a portrait of Copernicus, presented to the Royal Society by dr. Wolf of Dantzick: Extracted from a letter of his to mr. Magellan, F. R. S.*, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” 1777, vol. 67, s. 33–37, <http://www.jstor.org/stable/106227> (dostęp: 12.12.2023).

⁵⁰ Por. <https://muzeumutracone.pl/kolekcje/portret-mikolaja-kopernika/> (dostęp: 12.12.2023).

uczonego walczącego o prawdę naukową”⁵¹. Autor wstępu łączy początki tego obrazowania z ryciną z biografii Kopernika autorstwa Gassendiego (1655)⁵². Przedstawianie Kopernika z tym modelem pojawia się w ikonografii wcześniej – na frontyspisie do florenckiego wydania *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* (Dialogu o dwu najważniejszych układach świata) Galileusza (1632), rytowanym przez Stefana della Bellę (1610–1664). Transformację tego wizerunku i późniejsze przekształcenia frontyspisu w edycjach europejskich omawia obszernie Volker Remmert⁵³.

Choć opracowanie pozostawia pewien niedosyt, stanowi dobry punkt wyjścia do refleksji i dalszych badań nad artystycznymi reprezentacjami Kopernika.

Stanisław Roszak, Agnieszka Wieczorek, *Mikołaj Kopernik. Życie po życiu. Osiemnastowieczne kręgi pamięci*

Stanisław Roszak i Agnieszka Wieczorek na wstępie słusznie zauważają, że „Kopernik w pierwszej połowie XVIII stulecia [podobnie jak w drugiej połowie XVII w.] stanowił jeden z elementów kultury ciekawości”⁵⁴. Dalej autorzy pokazują wzrost zainteresowania Kopernikiem jako elementem kultury narodowej oraz to, w jaki sposób Kopernik funkcjonował w kulturze pamięci zarówno na ziemiach polskich, jak i w pamięci europejskich myślicieli (w tym francuskich encyklopedystów).

Autorzy przeprowadzili szczegółową i bogatą kwerendę – zwłaszcza XVIII-wiecznych druków niemieckojęzycznych – czasopism, kalendarzy, a także kompendiów wiedzy, geografii regionu czy relacji z podróży. Nacisk w materiałach źródłowych jest położony na Toruń i Frombork – miasta, w których Kopernik stał się miejscem pamięci i które stały się punktem referencyjnym dla działań wokół pamięci postkopernikańskiej. Autorzy przedstawiają XVIII-wiecznego Kopernika jako „miejsce pamięci” – *lieu*

⁵¹ *Mikołaj Kopernik. Portrety i inne wizerunki...*, s. 16–17.

⁵² Por. *ibidem*, s. 42.

⁵³ Por. V. R. Remmert, *Picturing the scientific revolution*, Philadelphia 2009, s. 51–66.

⁵⁴ S. Roszak, A. Wieczorek, *Mikołaj Kopernik. Życie po życiu. Osiemnastowieczne kręgi pamięci*, Toruń 2023, s. 32.

de mémoire w rozumieniu Pierre'a Nory. Przywołują także różne materialne formy upamiętniania: portrety, pomniki, nagrobki, tablice, ale także teksty – biografie, epitafia, mowy pochwalne. Ukazują też historię ewolucji błędów wokół biografii Kopernika – co powtarzano, co poprawiano, co pozostało. Ponadto zauważają, że od początku utrwalania pamięci o Koperniku służył on różnym agendum (np. podkreślano sprawowaną przez niego funkcję kanonika warmińskiego), co miało swoją kontynuację w wiekach następnych.

Dla omówienia tego zjawiska autorzy używają pojęcia „wspólnoty pamięci” – co wiąże się z terminem *collective memory* (pamięci zbiorowej) – w odniesieniu do grup, środowisk, lokalnych społeczności (np. na Warmii, wokół kapituły we Fromborku oraz w środowisku biskupów warmińskich w Braniewie)⁵⁵. Autorzy przytaczają też początki upamiętniania Kopernika w XVI i XVII w., pierwsze biografie autorstwa Szymona Starowolskiego (w *Setniku pisarzy* z 1625 r.) oraz Pierre'a Gassendiego (1655). Pamięć o Koperniku zacierała się i, niczym palimpsest, była nadpisywana – zarówno przez twórców zagranicznych, jak i polskich. Rekonstrukcje miejsc związanych z Kopernikiem – np. odnowienie budynku z wieżą obserwacyjną we Fromborku (por. s. 74) – miały kilka swoich iteracji, aż do lat 70. XX w. Także po drugiej wojnie światowej rekonstruowany był rozmontowany w 1944 r. warszawski pomnik autorstwa Bertela Thorvaldsena; a w historii najnowszej byliśmy świadkami ponownego pochówku domniemanych szczątków Kopernika w katedrze fromborskiej w 2010 r. Kopernik jest więc miejscem pamięci zwielokrotnionym – zarówno w kontekście czasowym, geograficznym, jak i kulturowym.

Dodajmy, że Roszak i Wieczorek w sposób bardzo wyważony odnoszą się do kwestii związanych z narodowością Kopernika. Na przykładzie pamięci o toruńskim astronomie rozważają lokalny kontekst historyczny, jednocześnie bardzo sprawnie obrazując polsko-niemiecką wymianę kulturową za panowania Wettynów na tronie polskim. Dostrzegają przyczyny „germanizacji” Kopernika, co stanowi po części pokłosie błędów transla-

⁵⁵ Ibidem, s. 61; zob. też: J. K. Olick, *Collective memory: The two cultures*, „Sociological Theory” 1999, vol. 17, no. 3, s. 333–348.

torskich, ale też omawiają niuanse trudnych losów ziem związanych z Kopernikiem po upadku Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w.

Dalej autorzy piszą również o kręgach sarmackich erudytów, zauważając znaczenie, jakie miały w tamtym czasie reformy edukacji, oraz omawiają wysiłki Jana Daniela Janockiego (1720–1786) w pozyskaniu pierwszego wydania *De revolutionibus* (1543) do zbiorów Biblioteki Publicznej w Warszawie (otwartej w 1747 r.), założonej przez Józefa Andrzeja Załuskiego⁵⁶. Nie do przecenienia była też rola, jaką odegrał Józef Aleksander Jabłonowski (1711–1777), zarówno w upamiętnianiu Kopernika, jak i krzewieniu teorii heliocentrycznej na ziemiach polskich⁵⁷.

Autorzy uwzględniają też echa społeczne – ocenę XVIII-wiecznej „opinii publicznej” (składającej się w dużej mierze, co warto podkreślić, z wykładawców szkół). Roszak i Wieczorek omawiają w tej części popularne formy przekazu wiedzy, np. w kalendarzach prognostykarskich czy prasie. Piszą również o „nowej drodze upamiętniania Kopernika” w czasach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego⁵⁸. Jak słusznie zauważają, Kopernik wówczas „staje się jednym z wzorców postawy obywatelskiej i patriotycznej, zacnym przodkiem. Uosabia cnoty dawnych Polaków, którzy nie tylko walką, lecz także pracą naukową, literacką, artystyczną oraz modlitwą służyli ojczyźnie”⁵⁹.

Jest to książka mądra, wyważona i poparta imponującym materiałem źródłowym, który w sprawnie prowadzonej narracji nie przytłacza czytelnika.

Zamiast zakończenia

Omawiane tu prace stanowią wycinek piśmiennictwa, które powstało tylko w 2023 r. Jednocześnie obfity materiał naukowy przedstawiony podczas kolejnych odsłon ŚKK jest dobrym prognostykiem nowych wartościowych publikacji ze wszystkich podejmowanych w debatach dziedzin.

⁵⁶ Por. S. Roszak, A. Wieczorek, op. cit., s. 151–152.

⁵⁷ Por. ibidem, s. 161–166.

⁵⁸ Ibidem, s. 188.

⁵⁹ Ibidem, s. 189.

Ukontekstowanie badań, a także popularyzacja ich w innych językach⁶⁰ (jak np. tłumaczenia książek Mikulskiego i Chachaja) już pokazały, że nowe ustalenia przebijają się do świadomości badaczy zagranicznych (takie głosy można było usłyszeć na konferencji z historii astronomii organizowanej przez Instytut Historii Nauki PAN podczas wrześniowej odsłony ŚKK w Toruniu).

Nie ulega wątpliwości, że należy tę iskrę badawczą podtrzymywać. Miejmy nadzieję, że powstanie Międzynarodowego Centrum Badań Kopernikańskich da gwarancję kontynuowania podjętych już wysiłków, pomoże w finansowaniu dalszych prac badawczych, kwerend i wymiany zagranicznej, co przełoży się na nowe ustalenia w zakresie studiów kopernikańskich i pomoże w utrzymaniu wysokiego poziomu tych badań. Większa integracja środowiska akademickiego, reprezentującego różne dyscypliny, może jedynie przysłużyć się poszerzaniu naszej wiedzy o Mikołaju Koperniku.

⁶⁰ W 2023 r. nakładem Wydawnictwa Naukowego UMK ukazały się przekłady na języki angielski i niemiecki książek Krzysztofa Mikulskiego *Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne, pochodzenie i młodość* (wyd. pol. 2015) oraz Mariana Chachaja *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie*.